

Michał Dzik

UWAGI O FUNKCJI I SYMBOLICE KONSTRUKCJI WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH GROBÓW W OBUDOWACH KAMIENNYCH

Słowa kluczowe: groby w obudowach kamiennych, symbolika grobu, Drohiczyn, dom zmarłych
Keywords: graves in stone-settings, stone cists, symbology of the grave, Drohiczyn, mortuary house

Wczesnośredniowieczne groby z konstrukcjami kamiennymi są na ziemiach polskich zjawiskiem dość rzadkim, stąd może szczególne intrygującym. Jedną z ich odmian stanowią groby w obudowach kamiennych, to jest płaskie, mające na poziomie stropu obstawę dookólną oraz bruk wypełniający przestrzeń w jej obrębie (ryc. 1)¹. Koncentracje cmentarzysk z takimi obiektami odnotowano na Mazowszu Północnym i Wschodnim, gdzie datowane są od około połowy XI w., oraz w dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu, w którym pojawiają się zapewne w ostatniej tercji tego stulecia (ryc. 2)². Groby w obudowach nie są

jednolite pod względem konstrukcyjnym. Różnią się między innymi rozmiarami, obecnością lub brakiem jamy grobowej, miąższością bruków przykrywających pochówek, a także wielkością kamieni zastosowanych w obstawach. Te ostatnie bywają widoczne na powierzchni gruntu także współcześnie i z tego powodu groby w obudowach szybko, bo już około połowy XIX w., stały się przedmiotem zainteresowania ówczesnych miłośników starożytności (ryc. 3)³. W piśmiennictwie archeologicznym związanym z ziemią polskimi problematyka cmentarzysk z tymi obiektami na dobre zaistniała pod koniec XIX w.⁴ Od początku budziły one zainteresowanie ze względu na nietypową konstrukcję mogił oraz zróżnicowane wyposażenie zmarłych. Przez długi czas jednak temat funkcji i symboliki grobowych

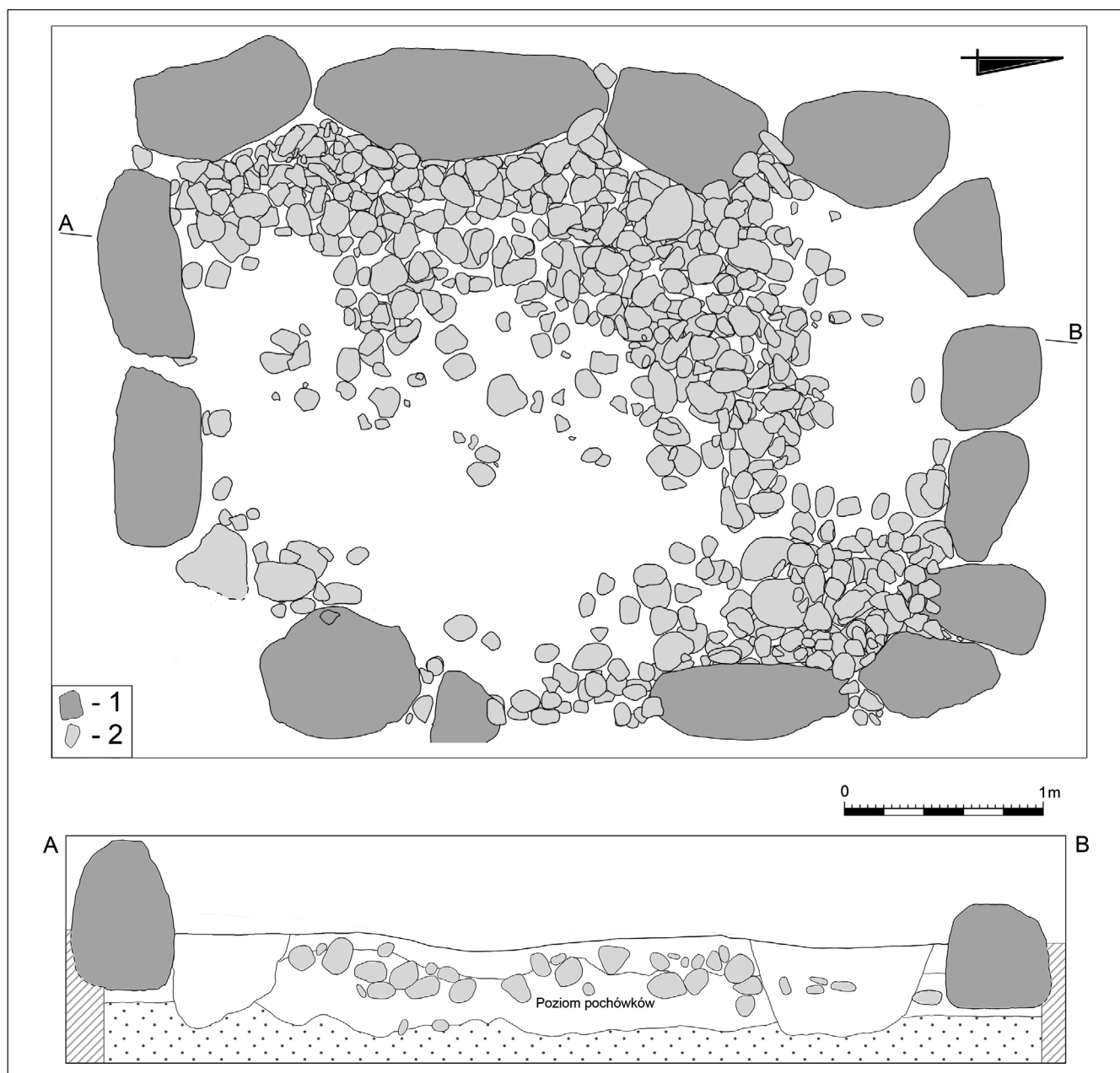
¹ W piśmiennictwie archeologicznym obiekty te bywają nazywane także: grobami typu mazowieckiego, grobami w obstawach kamiennych, grobami kamiennymi i grobami z konstrukcjami kamiennymi. Ostatnie z tych określeń stosuję tutaj w znaczeniu szerszym, obejmującym także groby o konstrukcji odmiennej od wyżej opisanej.

² Cmentarzyska z grobami o analogicznej budowie znane są także z kilku innych regionów Europy Północnej (cf uwagi w dalszej części tekstu). Obiekty te zostaną wykorzystane tu w ograniczonym zakresie, wymagają bowiem znacznie szerszego omówienia ze względu na różnice w datowaniu oraz odmienny kontekst kulturowy, w którym wystąpiły. O podstawach datowania cmentarzysk z dorzecza wschodniego odcinka dolnego Bugu cf M. Dzik, *Przemiany w średniowiecznych zwyczajach pogrzebowych w międzyrzeczu środkowego Bugu i górnej Narwi (XI-XV w.)*, niepublikowana praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012 (opracowanie znajduje się obecnie w przygotowaniu do druku); o chronologii cmentarzysk z Mazowsza cf L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 1971, s. 472-474; T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006, s. 208-215). Określenie „wschodni odcinek dolnego Bugu” stosuję w odniesieniu do odcinka tej rzeki od ujścia Krzny do ujścia Nurca, który w dotychczasowej literaturze archeologicznej i historycznej niesłusznie zaliczany jest do środkowego Bugu (np. J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003, s. 34; M. Dzik, *Z dziejów badań wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych w międzyrzeczu Bugu i Narwi*, „Światowit”, t. 7 (48), fasc. B, 2006-2008, s. 37-42). Jest to sprzeczne z podziałami geograficznymi (cf J. Kondracki, *Taras*

dolnego Bugu, „Przegląd Geograficzny”, t. 13, 1933, z. 2-4, s. 104-126). Należy dodać, że dorzecze wschodniego odcinka dolnego Bugu jest w polskim piśmiennictwie bardzo często błędnie włączane do wschodniego Mazowsza (np. M. Miśkiewiczowa, *Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1981; M. Dulnicz, *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Mazowszu (VI-XI w.)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Wrocław-Warszawa 1990, s. 243-261; na temat granic Mazowsza cf E. Kowalczyk, *Granice Mazowsza we wczesnym średniowieczu. Ocena stanu badań*, [w:] *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, red. M. Dulnicz, „Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały”, t. 3, Warszawa 2004, s. 167-172). Nie znajduje to podstaw nie tylko geograficznych (cf J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 201n), ale i historycznych, skoro od XI w. do XV w. włączanie region ten należał do władców Mazowsza przez najwyżej nieco ponad 50 lat. Podobnie źródła archeologiczne nie wskazują, aby do X w. tutejsze osadnictwo miało silniejsze związki kulturowe z Mazowszem niż z Wołyniem lub Polesiem.

³ M. Dzik, *op. cit.*, s. 37.

⁴ Np. L. Dudrewicz, *Mogily w Sobanicach*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 4, 1882, s. 56-65; N.P. Avenarius, *Drogič'in' Nadbužskij i ego drevnosti*, [w:] *Drevnosti severo-zapadnogo kraa*, Materiały po archeologii Rossii, nr 4, Sanktpeterburg' 1890, s. 2-42; F. Tarczyński, *Groby rządowe kamienne w pow. Płockim*, „Światowit”, t. 2, 1900, s. 19-27.

Ryc. 1. Aleksandrowo, pow. siemiatycki, stan. 4. Plan i profil konstrukcji grobu 2, z częściowo zniszczonym brukiem: 1 – kamienie obstawy; 2 – pozostałe kamienie. Rys. M. Dzik.

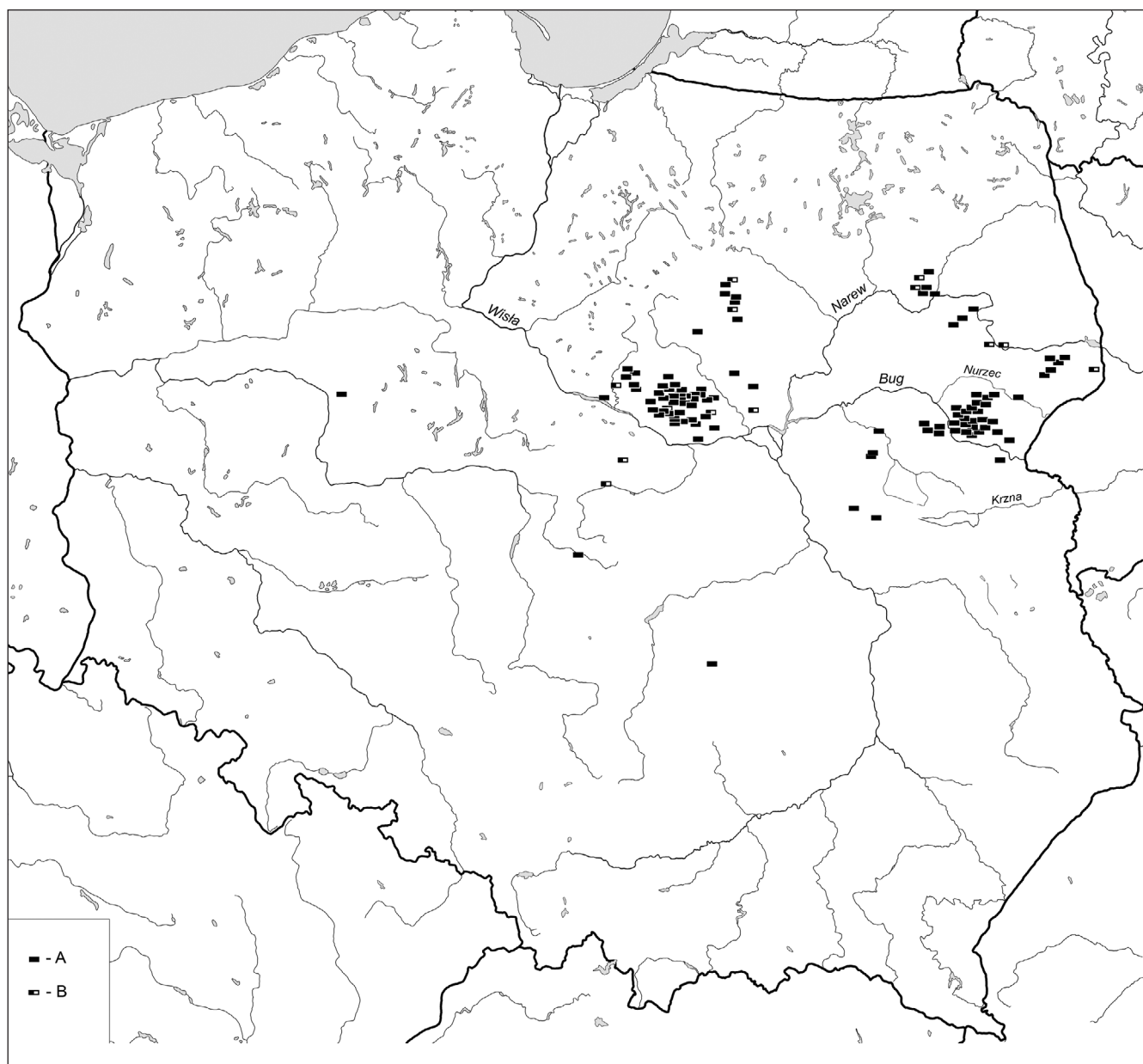
obudów kamiennych nie był podejmowany w literaturze przedmiotu, a badacze skupiali się raczej na rozpoznaniu chronologii obiektów oraz przynależności etnicznej ich użytkowników⁵. Zagadnienia te także obecnie pozostają podstawowymi, wokół których koncentruje się dyskusja naukowa dotycząca omawianych obiektów⁶.

⁵ Np. R. Jakimowicz, *Wschodnia granica osadnictwa mazowieckiego w X-XI w. z Jaćwieżą i Rusią i zasięg kolonizacji mazowieckiej na wschodzie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935*, t. 1, red. F. Pohorecki, Lwów, s. 246-250; K. Musianowicz, *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 5, 1960, s. 191-199.

⁶ Np. R. Piotrowski, *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzyk mazowieckich*,

Problem funkcji konstrukcji grobów w obudowach podjęła Maria Miśkiewicz, która w pracy opublikowanej w 1969 r. wyraziła przypuszczenie, że obudowy kamienne mogły pełnić rolę zapobiegającą przed osuwaniem ścian

„Archeologia Polski”, t. 48, 2003, z. 1-2, s. 165-200; T. Kordala, *op. cit.*, s. 233n.; idem, *W sprawie wczesnośredniowiecznych cmentarzyk szkieletowych na północnym Mazowszu. Refleksje na marginesie artykułu R. Piotrowskiego (2003)*, „Archeologia Polski”, t. 50, 2005, z. 1-2, s. 147-156; M. Wołoszyn, *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X-XII wieku*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczek et al., Szczecin-Wrocław 2006, s. 602-606; J. Sikora, *Ethnos or ethos? Some remarks on interpretation of early medieval elite burials in northern Poland*, [w:] *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, red. S. Moździoch et al., Wrocław 2013, s. 411-436.

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie w granicach Polski cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych (A) oraz stanowisk, na których prawdopodobnie wystąpiły tego rodzaju groby (B). Oprac. M. Dzik.

jam, spowodowanym niestabilnością gleb⁷. Koncepcję tę skrytykował Lechosław Rauhut, autor znakomitej monografii poświęconej cmentarzyskom z grobami w obudowach kamiennych znanym z Mazowsza i Podlasia⁸. Zwrócił on uwagę, że wniosek M. Miśkiewicz jest nieracjonalny między innymi ze względu na formę samych konstrukcji, które nie stanowią wyłącznie obudowy ścian wkopów grobowych⁹.

⁷ M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, 1969, s. 246.

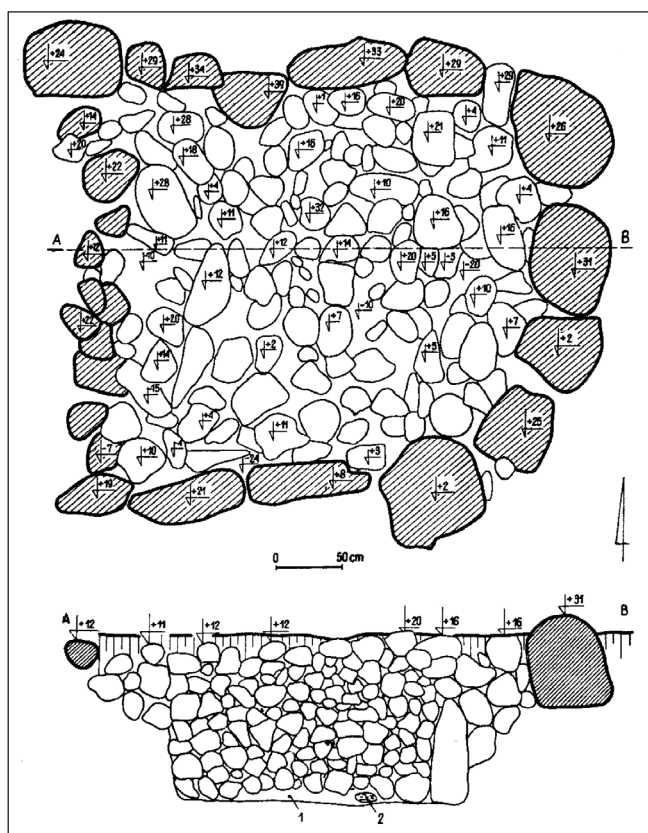
⁸ L. Rauhut, *op. cit.*

⁹ *Ibidem*, s. 460. Tam także pozostałe, przywołane w tym miejscu koncepcje badacza. Hipotezę M. Miśkiewiczowej odrzucił również K. Wachowski, *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Wrocław 1975, s. 28.

Według tego archeologa, trudno wskazywać na warunki fizjograficzne jako przyczynę powstania takiej formy grobów, skoro na Mazowszu i Podlasiu są one podobne do krajobrazu morenowego w Wielkopolsce i na Pomorzu, a w tych ostatnich regionach konstrukcje kamienne w grobach płaskich występują sporadycznie. Zdaniem L. Rauhuta, *pojawienie się na Mazowszu grobów szkieletowych w obudowach kamiennych jest skutkiem wymuszonej konieczności przejścia od ciałopalenia do pochówków szkieletowych*. Przyczyną miała być potrzeba zabezpieczenia się żywych przed powrotem umarłych, wobec zakazu ich palenia wynikającego z wymogów chrześcijańskich zasad pogrzebu. Temu właśnie służyłoby wypełnianie wielowarstwowymi brukami jam grobowych, poświadczone w najstarszych grobach w obudowach kamiennych na Mazowszu Północnym (ryc. 4). Helena Zoll-Adamikowa odniosła się do tej koncepcji

Ryc. 3. Korzeniówka Mała, pow. siemiatycki, stan. 1-2. Groby w obudowach kamiennych w południowej części stanowiska. Fot. M. Dzik.

Ryc. 4. Pokrzywnica Wielka, pow. nidzicki, stan. 1. Plan i profil grobu 31. Wg L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36, 1971, z. 3, ryc. 76-77).

w pracy poświęconej wczesnośredniowiecznym cmentarzyskom ciałopalnym¹⁰. Uznała ona hipotezę L. Rauhuta za nie w pełni zadowalającą ze względu na brak wytłumaczenia dla faktu, iż *ten środek ochronny stosowali tylko mieszkańcy Mazowsza i Podlasia, a nie przejęła go ludność innych regionów*¹¹. Stanowisko jej poparli także inni badacze¹². M. Miśkiewicz, podejmując ponownie temat znaczenia konstrukcji grobów w obudowach, wyraziła sąd, że pojawienie się na Mazowszu cmentarzysk z tymi obiektami nie miało związku z wpływami chrześcijańskimi. Autorka uznała, że *kamienne konstrukcje grobowe są związane z praktykami pogańskimi, a ich zastosowanie na Mazowszu stanowi interesujący wykładnik specyficznych zwyczajów regionalnych, których istoty nie umiemy jeszcze odtworzyć*¹³. Mniej pesymistyczna, co do możliwości badawczych jest Ala Kwiatkowska,

¹⁰ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. 2, Wrocław 1979.

¹¹ Ibidem, przyp. 47.

¹² J. Kalaga, W. Wróblewski, *Stan i potrzeby badań nad młodszym podokresem wczesnego średniowiecza (XI/XII-XIII w.) na Mazowszu południowo-wschodnim*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14-16 grudnia 1987 roku*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Wrocław-Warszawa 1990, s. 265, przyp. 2; M. Dulnicz, *Jaki obrządek pogrzebowy panował na wczesnośredniowiecznym Mazowszu?*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiąt rocznicę pracy naukowej*, red. A. Buko, Warszawa 1998, s. 105.

¹³ M. Miśkiewiczowa, *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982, s. 70-72; eadem, *Mazowieckie pochówki*

badaczka grobów o podobnej konstrukcji znanych z północnej i zachodniej Białorusi. Według niej, podstawowym powodem ich budowy były symboliczno-magiczne konotacje kamienia, ale nie bez znaczenia mogła być też pobudka czysto utylitarna, to jest ułożenie bruków dla zapobiegnięcia naruszeniu przez zwierzęta płytko złożonych pochówków¹⁴. Kilka zdań kwestii znaczenia grobowych obudów kamiennych poświęcił Tomasz Kordala, zaznaczając, że pojawiają się one w zbliżonym czasie w różnych regionach Europy, być może w związku z jakąś nieuchwytną obecnie ideą przewodnią¹⁵. Problem funkcji grobowych obudów kamiennych omówił szerzej Marek Dulinicz¹⁶. Stwierdził on, że na Mazowszu takie konstrukcje mogły zaistnieć ze względu na obfitość kamieni, które wykorzystano do zabezpieczania ciał zamiast innych sposobów powszechnych w większości sąsiednich regionów w tym czasie. Zwrócił również uwagę, że powody wznoszenia obudów nie mogły być wyłącznie utylitarne, o czym świadczyła staranność ich wykonania, regularność formy, często też nad wyraz duże rozmiary. W konkluzji M. Dulinicz wysunął wniosek, że stosowanie obudów mogło być swego rodzaju manifestacją pozycji i zamożności ich użytkowników w czasach formowania nowych struktur społecznych. Według tego badacza, początkowo w grobach w obudowach mogli być chowani członkowie ówczesnych elit militarnych, a znaczne rozprzestrzenienie podobnych konstrukcji w Europie mogło być efektem ich dalekosiężnych kontaktów i wymiany wzorców kulturowych oraz społecznych. Interpretację konstrukcji grobów w obudowach jako ponadregionalnego wyróżnika miejsc pochówku członków elit podjął ostatnio Jerzy Sikora¹⁷.

Na koniec warto jeszcze odnotować niedawno przedstawioną, oryginalną hipotezę Heiki Valka¹⁸, który odniósł się do licznego występowania podobnych grobów między

Pskowem a Izborskiem, datowanych tam od końca XI stulecia, w głąb późnego średniowiecza¹⁹. Według estońskiego badacza chronologia i położenie owych grobów blisko głównych ośrodków i dróg handlowych regionu wskazuje, że konstrukcje te były raczej efektem chrystianizacji niż wierzeń pogańskich. Co więcej, był to rodzaj grobów nie tylko aprobowany przez Cerkiew, ale przez nią propagowany i wprowadzany. W ujęciu H. Valka obudowy kamienne odzwierciedlały ideę naśladowania grobu Chrystusa, wykutego w skale i zasłoniętego kamieniem²⁰. Tym samym groby o takiej konstrukcji bardziej odpowiadały regułom chrześcijańskim niż powszechniej stosowane groby ziemne. Autor nie wykluczył wszakże, że szerokie rozprzestrzenienie grobów w obudowach kamiennych, a więc i akceptacja nowej idei, mogło wiązać się z faktem, że ich wypukłe bruki przypominają małe kurhany, przez co mają postać zbliżoną do formy pochówków powszechnej na tym obszarze przed chrystianizacją.

A zatem, według przedstawionych hipotez grobowe obudowy kamienne pełniły funkcję:

- zabezpieczenia pochówku przed zwierzętami lub samego grobu przed zawaleniem się (M. Miśkiewicz, A. Kwiatkowska, M. Dulinicz);
- środka apotropaicznego (L. Rauhut);
- elementu manifestacji pozycji społecznej (M. Dulinicz, J. Sikora);
- naśladownictwa grobu Chrystusa (H. Valk).

Zwyczaj ich wznoszenia bywa uznawany za czysto pogański, jak proponuje M. Miśkiewicz, ale częściej za efekt synkretyzmu religijnego, z różnym wprawdzie akcentem na znaczenie idei przedchrześcijańskich i chrześcijańskich. Najwięcej wątpliwości budzi u badaczy liczne występowanie takich grobów w niektórych tylko regionach, które w interesującym nas okresie nie wyróżniały się – w świetle źródeł pisanych – względem sąsiednich odmienną historią, kulturą lub pochodzeniem mieszkańców. Jest to mankamentem każdej z wymienionych interpretacji, a dochodzą do niego i kolejne. Jak podkreślano już w literaturze przedmiotu, stabilizacja grobu nie wymagała ani zabrukowywania całych jam grobowych, co spotyka się na Mazowszu Północnym, ani budowy w stropach grobów prostokątnych, regularnych konstrukcji, często znacznie przekraczających rozmiary pochówku. Do zabezpieczenia przed zwierzętami nie było potrzebne wznoszenie obstaw z dużych kamieni, mających bardzo często długość ponad 0,5 m, a niekiedy ponad 1 m. Hipoteza tłumacząca ideę grobów w obudowach kamiennych potrzebą zabezpieczenia się przed fizycznym powstaniem

szkieletowe w XI i XII wieku, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji...*, s. 116.

¹⁴ A. Kvátkovskaâ, *Átvážskie mogil'niki Belarusi (k. XI-XVII vv.)*, Vilnius 1998, s. 49-51.

¹⁵ T. Kordala, *op. cit.*, s. 233.

¹⁶ M. Dulinicz, *Tradycja czy innowacja? Mazowieckie groby z XI i XII wieku*, [w:] *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska, Warszawa, s. 740n.; idem, *Wczesnośredniowieczny przełom w obrzędzie pogrzebowym na Mazowszu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiedzy innowacją a tradycją*, red. S. Moździoch, „Spotkania Bytomskie”, t. 6, Wrocław, s. 385n.

¹⁷ J. Sikora, *op. cit.*

¹⁸ H. Valk, *Novaâ popytka interpretacii žal'ničnych pogrebenij*, [w:] *Arheologiâ i Istrijo Pskova i pskovskoj Zemli. Seminar imeni akademika V. V. Sedova. Materialy 55-go zasiedaniâ posvášennoĝo ũbileũ profesora I. K. Labutinój (13-15 aprêlâ 2009 g.)*, red. P. G. Gajdukov et al., Pskov 2010, s. 177-187; idem, *The zhalnik graves: evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands?*, [w:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, t. 1, red. M. Salamon et al., *U źródeł Europy Środkowo-wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 1, cz. 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, s. 737-750.

¹⁹ W piśmiennictwie naukowym państw byłego ZSRR groby z obstawami z dużych kamieni (często też z brukami) znane z ziemi nowogrodzkiej, pskowskiej i regionów ościennych są określane terminem „żalniki”.

²⁰ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, oprac. Zespół Biblistów Polskich, wyd. Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2009, Mt 27, 66; Mk 15, 46; Łk 23, 53; J 20, 1.

zmarłego także nie jest przekonująca. Przemawia przeciw niej budowa bruków przykrywających pochówki. Jest regułą, że największe z tworzących je kamieni były układane wokół zmarłych, najmniejsze zaś na nich²¹. Trudno dopatrywać się tutaj dążenia do przygnięcia nieboszczyka kamieniami i zapobieżenia tym sposobem powstawaniu upiora z grobu.

Wątpliwości budzi również przypisywanie omawianym konstrukcjom roli wyznacznika pozycji społecznej. Jeżeli zbudowanie grobu w obudowie kamiennych świadczyło o wysokiej randze pogrzebanej osoby lub jej żyjącej rodziny, jak wytłumaczyć wówczas to, że na wielu nekropoliach Mazowsza i dzisiejszego Podlasia chowano tak wszystkich zmarłych? W innych regionach Polski groby, których konstrukcję można uznać za wynik dążenia do ukazania wysokiej pozycji danej osoby stanowią zwykle niewielki odsetek pochówków datowanych na ten sam okres. M. Dulnicz argumentował swą hipotezę obecnością na Mazowszu i Podlasiu także takich cmentarzysk, na których odnotowano zarówno groby w obudowach kamiennych, jak i ziemne²². Jednak zważywszy, że cmentarzyska nie są jednorazowymi założeniami, istnienie tych odmienności musi być rozpatrywane z uwzględnieniem różnic w chronologii grobów i możliwej ewolucji sposobów ich budowy. Na tych cmentarzyskach z grobami w obudowach, dla których było możliwe rozwarstwienie chronologiczne obiektów (np. Czarna Wielka, stan. 1 i Narojki, pow. siemiatycki²³, Łączyno Stare, pow. mławski²⁴, Żukowo, pow. płoński²⁵), groby ziemne

pochodzą z młodszych faz użytkowania miejsc grzebalnych. Do jednoczesnego korzystania z obu form grobów wprawdzie dochodziło, ale raczej w efekcie stopniowej rezygnacji przez kolejnych użytkowników nekropoli z budowania grobów w obudowach kamiennych. Na Mazowszu odchodzono od tego zwyczaju w 2. połowie XII w. i 1. połowie XIII w.²⁶ W dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu na nekropoliach z grobami w obudowach kamiennych obiekty o innej konstrukcji zaczęto budować w końcu XII w., a ostatecznie wyparły one starszą formę grobu w XIV w.²⁷ Cmentarzyska, na których groby w obudowach można rzeczywiście uznać za przejaw wzmacniania prestiżu względem osób chowanych w tym samym czasie w grobach ziemnych, jeżeli w ogóle występują na Mazowszu i obecnym Podlasiu, to należą do rzadkości²⁸. Obserwacji z takich wyjątkowych przypadków nie można automatycznie przekładać na całe złożone zjawisko, jakim są groby w obudowach kamiennych. Ostatecznie jest jednak możliwe, że w innych regionach niektórzy mieszkańcy rzeczywiście starali się naśladować te bardzo atrakcyjne wizualnie groby, może dla podniesienia prestiżu zmarłego i jego rodziny lub wskazania przynależności do danej grupy społecznej.

Nie przekonuje również interpretacja zaproponowana przez H. Valka. Domysł o szerzeniu idei naśladowania grobu Chrystusa przez przykrywanie mogił kamieniami nie ma potwierdzenia w źródłach pisanych z kręgu kultury prawosławnej, poruszających kwestie związane z obrzędowością pogrzebową²⁹. Przyjmując tę hipotezę trudno byłoby wytłumaczyć, dlaczego w obrębie państw Rurykowiczów idea owa funkcjonowała tylko na ich północnych i północno-zachodnich obrzeżach. Według H. Valka, jedynie cerkiew prawosławna mogła być źródłem pojawienia się grobów o podobnej konstrukcji w jednym czasie, to jest w końcu XI w., na tak dużych obszarach, jak ziemia nowogrodzka i pskowska³⁰. Tyle, że podobne groby znane są też z terenów schryścianizowanych ze strony Rzymu, jak Mazowsze i kraje skandynawskie³¹. Zauważalna w ziemi pskowskiej

²¹ Od tej reguły istnieją wszak wyjątki. Zarówno na Mazowszu, jak i w dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu udokumentowano przypadki, w których największe kamienie bruku zalegały na zmarłych, najczęściej na miednicy lub czaszce (M. Dzik, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Żukowie, pow. Płońsk*, Warszawa 2006, s. 58-60; idem, *Przemiany w średniowiecznych...*, s. 649-652). W drugim z wymienionych regionów taki układ kamieni odnotowano w 2-3% grobów w obudowach kamiennych pochodzących z okresu od drugiej ćwierci XII w. do końca XIII w. W tych przypadkach wydaje się zasadne łączenie udokumentowanego układu kamieni z dążeniem do fizycznego zatrzymania zmarłego w grobie. Warto jednak dodać, że zwyczaj przykrywania kamieniami zmarłego bywa inaczej interpretowany. W opinii Howarda Williama, kamienie położone na nieboszczyku mogły służyć ochronie ciała przed zgnieciem (H. Williams, *Death and Memory in Early Medieval Britain*, Cambridge 2006, s. 108-111).

²² M. Dulnicz, *Tradycja czy innowacja...*, s. 744-746.

²³ Zagadnienie chronologii grobów z obu stanowisk było przedmiotem analizy w pracy: M. Dzik, *Przemiany w średniowiecznych...* Materiały z badań archeologicznych na cmentarzysku w Czarnej Wielkiej zostały ostatnio opublikowane w A. Bieńkowska, M. Dzik, K. Piasecka, *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978)*, cz. 1, Białystok 2013.

²⁴ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennych w Łączynie Starym, pow. Przasnysz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 37, 1972, z. 3, s. 320-393; A. Waluś *Badania wykopaliskowe na stan. 1. „Żal” w Łączynie Starym, woj. Ostrołęka w 1974 roku*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, z. 7, 1975, s. 37-49.

²⁵ M. Dzik, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko...*

²⁶ L. Rauhut, *op. cit.*, s. 472-474, 483; T. Kordala, *op. cit.*, s. 233.

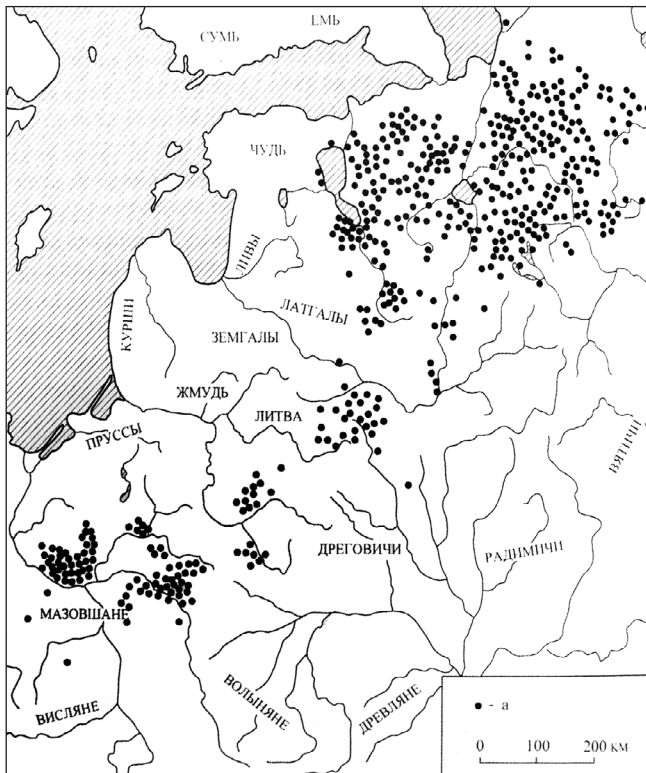
²⁷ M. Dzik, *Przemiany w średniowiecznych...*, s. 733-734.

²⁸ Takiej sytuacji M. Dulnicz domyślał się w odniesieniu do cmentarzyska w Kurowie, na podstawie znanego planu stanowiska (M. Dulnicz, *Tradycja czy innowacja...*, s. 744, ryc. 9). W tym przypadku wysuwanie dalej idących wniosków, jak i ich krytykę, uniemożliwia brak pełnej publikacji cmentarzyska (T. Kordala, *op. cit.*, s. 56; tam odniesienia do wzmianek o wynikach badań na tym stanowisku).

²⁹ Teksty te niedawno zebrał i szczegółowo omówił A. Musin, *Hristianizaciâ novgorodskoj zemli v IX-XIV vekah. Pogrebal'nyj obrâd i hristianskie drevnosti*, Sankt-Peterburg 2002, s. 73-90.

³⁰ H. Valk, *Novaâ popytka...*, s. 180.

³¹ Bardzo podobne groby znane są m.in. z Bornholmu i Olandii (F. Svanberg, *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age*, t. 2, „Acta Archaeologica Lundensia Series”, nr 24, Stockholm 2003, s. 60-64, 125), a także z Birki w regionie sztokholmskim (H. Arberman, *Birka I: Die Gräber. Text*, Uppsala 1943). Na temat samej chrystianizacji

Ryc. 5. Rozprzestrzenienie grobów w obudowach kamiennych w Europie Środkowej i Wschodniej. Wg V. V. Sedov 2000, ryc. 1.

bliskość czasowa pojawienia się grobów w obudowach kamiennych i rozpoczęcia procesu tworzenia sieci kościelnej (2. połowa XI w.³²) nie jest dowodem na chrześcijańskie korzenie takich konstrukcji. Warto przytoczyć tutaj przykład Mazowsza Północnego, gdzie oba zjawiska także zbiegły się w czasie – obecność kościołów, a więc i działalność duchowieństwa na tym terenie jest poświadczona źródłowo od lat sześćdziesiątych XI w.³³, a najstarsze groby w obudowach kamiennych są datowane od około połowy tego stulecia. Jednak na Mazowszu, równoległe z rozbudową infrastruktury kościelnej w XII i XIII w., zwyczaj budowy takich grobów zanika. Z pewnością nie był on wspierany przez Kościół, mimo że tak jak w ziemi pskowskiej pojawił się w podobnym czasie, co tegoż pierwsze struktury.

Skandynawii cf A. Sanmark, *Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*, Occasional Papers in Archaeology, t. 34, Uppsala 2004; o wpływie tego procesu na sferę funeralną cf A.S. Gräslund, *Ideologi och Mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*, „Occasional Papers in Archaeology”, nr 29, Uppsala 2001 s. 29n.

³² A. Musin, *op. cit.*, s. 110.

³³ T. Żebrowski, *Kościół (X-XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 162. Wcześniej, bo już na początku XI w., rozpoczęto budowę bazyliki w Kałdusie, w ziemi chełmińskiej, znajdującej się przez pewien czas w granicach Mazowsza (W. Chudziak, *Geneza wczesnoromańskiej bazyliki z Kałdusa na Pomorzu Nadwiślańskim*, [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20-21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2004, s. 245-256).

Charakterystyczne, dłuższe trwanie tradycji grobów w obudowach na terenach wchodzących w skład księstw ruskich wynika raczej z odmiennego podejścia duchownych prawosławnych i katolickich. Kościół prawosławny najwyraźniej nie przeciwstawiał się tak zdecydowanie tej formie grobu, podobnie jak nie dążył do szybkiej eliminacji kurhanów z obrządku pogrzebowego³⁴.

*

Kilka uwag należy poświęcić hipotezom tłumaczącym geografii grobów w obudowach kamiennych. Obiekty te odnotowywane są na znacznym obszarze, od północno-zachodniej Rosji po Szkocję, ale w obrębie współczesnych krajów stanowią zjawisko ograniczone do niektórych tylko regionów. Ten fakt leży u podstaw popularności koncepcji o rozpowszechnieniu idei budowy tych konstrukcji w wyniku migracji. Przykładowo, Roman Jakimowicz, któremu znane były takie obiekty z Mazowsza i Podlasia, uznał obecność grobów w obudowach kamiennych w dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu za ślad osadnictwa pochodzącego z Mazowsza Północnego³⁵. Z kolei Walentin Siedow, zajmujący się między innymi archeologią ludów bałtyckich, przyjął początkowo, że omawiane obiekty znane z Mazowsza i Podlasia są pozostałością migrujących na południe Bałtów lub ich zeslawizowanych potomków³⁶. Miała za tym przemawiać między innymi długa tradycja stosowania kamienia w obrzędowości pogrzebowej ludów bałtyckich. W późniejszych latach rosyjski uczone zaproponował nieco inną hipotezę, zgodnie z którą wszystkie groby w obudowach kamiennych od dorzecza Bugu aż po ziemię nowogrodzką byłyby śladem migracji ludności z Mazowsza, przy czym w regionie wyjściowym pojawiły się pod wpływem Bałtów (ryc. 5)³⁷. A. Kwiatkowska widzi w podobnych grobach ślad migracji Jaćwiegów z obecnej Suwalszczyzny w dorzeczu Bugu i Niemna³⁸. Na kanwie tej koncepcji Bogdan Tomenczuk dopatruje się związku z tym bałtyckim ludem nielicznych grobów z obstawami dookólnymi znanych z ziemi halickiej³⁹. Z kolei T. Kordala, idąc za hipotezą Teresy Kiersnowskiej, dostrzega w grobach z Mazowsza i dorzecza Bugu dowód osadzenia tutaj

³⁴ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a różnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9-11 V 1995*, red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów 1996, s. 90; A. Musin, *op. cit.*, s. 73.

³⁵ R. Jakimowicz, *op. cit.*

³⁶ V.V. Sedov, *Kurgany Átvágov*, „Sovetskaâ arheologiâ”, nr 4, 1964, s. 36-51; idem, *Vostočné slavâne v VI-XIII vv.*, red. B.A. Rybakov, Moskva 1982, s. 119-120; idem, *Balty*, [w:] *Fino-ugry i balty v èpohu srednevekov'á*, red. V.V. Sedov, Moskva 1987, s. 413-417.

³⁷ V.V. Sedov, *Žal'niki*, „Rossijskaâ arheologiâ”, nr 1, 2000, s. 7-22.

³⁸ A. Kwiatkowska, *op. cit.*

³⁹ B. Tomenczuk, *Arheologiâ nekropoliv Haliča i Galic'koj zemli. Oderžavlennâ. Hristiâniczaiâ*, Ivano-Frankivs'k 2006, s. 91.

wojowników przybyłych z Rusi, ale będących pochodzenia skandynawskiego⁴⁰.

Powyższe zestawienie niektórych spośród funkcjonujących w literaturze hipotez „migracyjnych”, z których każda jest wciąż żywa i przyjmowana za najtrafniejszą przez część środowiska naukowego, uwidacznia spory chaos w sferze interpretacji powodów rozprzestrzenienia grobów w obudowach kamiennych. I trudno się temu dziwić, zważywszy na szeroki zasięg zjawiska. Jego pełne rozpoznanie wymaga odrębnych, szeroko zakrojonych studiów, uwzględniających materiały pochodzące z kilkuset stanowisk z różnych krajów. Tylko wówczas można by pokusić się o wiarygodne określenie, na których obszarach groby w obudowach są zakorzenione w miejscowej tradycji, na których zaś stanowią element obcy. Takich badań dotąd nie wykonano, problematyka ta jest natomiast podejmowana w skali regionalnej. Przykładowo, w świetle przeprowadzonej niedawno szczegółowej analizy materiałów źródłowych z cmentarzysk międzyrzecza Bugu i górnej Narwi wydaje się, że wbrew przyjmowanym dotąd hipotezom groby w obudowach z tego obszaru nie są świadectwem migracji Mazowszan, Skandynawów lub Bałtów. Stanowią formę organizacji miejsca pochówku, która wyewoluowała z kurhanów z konstrukcjami kamiennymi i są zakorzenione w lokalnej, słowiańskiej tradycji pogrzebowej⁴¹. Możliwe, że na niektórych obszarach pojawienie się grobów w obudowach kamiennych mogło być efektem migracji. Trudno jednak nie odnieść wrażenia, że u podstaw tak znacznego ich rozprzestrzenienia nie mogły leżeć li tylko ruchy ludnościowe w XI-XII w., ale raczej akceptacja przez różne grupy etniczne podobnej idei, której konstrukcje te są odzwierciedleniem. Jej istnienie sugerował niedawno T. Kordala⁴², wskazywali na nią również H. Valk, łączący groby w obudowach z myślą chrześcijańską oraz M. Dulnicz, który dostrzegał w tych konstrukcjach sposób manifestacji pozycji społecznej. Wymienione hipotezy wydają się jednak chybione (cf. wyżej). Źródłem owej idei zdają się być wspólne dla szerokich obszarów wyobrażenia o potrzebach zmarłego, funkcjonujące w wierzeniach przedchrześcijańskich i nie związane z pozycją społeczną. Dostrzegana zbieżność czasowa pojawienia się grobów i początku chrystianizacji oraz państw, to raczej efekt ubrania tych wyobrażeń w formę akceptowaną przez Kościół, a więc synkretyzmu

religijnego. Próbuąc rozwiązać zagadkę znaczenia konstrukcji grobów w obudowach kamiennych należałoby więc zwrócić uwagę na obiekty stanowiące ich formy wyjściowe. Te ostatnie nie są dotąd znane w odniesieniu do Mazowsza. W dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu mogą być one natomiast identyfikowane z kurhanami z konstrukcjami kamiennymi. Wniosek ten zbudowano na podstawie materiałów z międzyrzecza Bugu i górnej Narwi. Zebrane na tym obszarze dane zostaną tu wykorzystane do przedstawienia problematyki funkcji niektórych form konstrukcji kamiennych w kurhanach.

*

W świetle aktualnego stanu badań, w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi kurhany z konstrukcjami kamiennymi wznoszono najpóźniej od IX w., a najmłodsze z nich datowane są na XII stulecie⁴³. Ich zróżnicowana budowa pozwala na wyróżnienie czterech typów: **I** – kurhany z konstrukcją przykrytą nasypem ziemnym, złożoną z bruku, niekiedy otoczonego obstawą; **II** – kurhany z płaszczem kamiennym, czyli brukiem przykrywającym nasyp ziemny; **III** – kurhany bez bruku, z obstawą ułożoną pod nasypem ziemnym; **IV** – kurhany z licznymi kamieniami występującymi na różnych poziomach nasypu i nietworzącymi zwartej konstrukcji. Zebrane dane sugerują, że w miarę wpływu czasu dochodziło do ujednoczenia sposobów wykorzystania surowca kamiennego w mogiłach. W X lub XI w. zdecydowanie najpowszechniejsze stały się kurhany z konstrukcjami typu I, mającymi najczęściej kształt czworokątny (ryc. 6).

W piśmiennictwie archeologicznym kilkakrotnie podejmowano zagadnienie powodów użycia kamieni w konstrukcji kurhanów na terenie wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. H. Zoll-Adamikowa przyjmowała za podstawowe dwie interpretacje: zastosowanie kamieni dla umocnienia nasypu oraz użycie ich jako środka apotropaicznego⁴⁴. Pierwszą możliwość odniosła do konstrukcji ograniczających nasypy od zewnątrz (płaszcze przykrywające nasypy oraz otaczające je obstawy); drugą – do bruków podnasypowych, ale też obstaw, w obrębie których znajdowały się pochówki. Otoczenie pochówku lub przykrycie go kamieniami symbolicznie zamykałoby zmarłego w grobie i zapobiegało jego wydostaniu się. W przypadku czworobocznych bruków lub obstaw, znanych z kilku regionów, autorka brała pod uwagę – kierując się spostrzeżeniami Łucji i Jerzego Okuliczów – możliwość pełnienia przez nie funkcji symbolicznych domów dla zmarłych⁴⁵. Za tą ostatnią hipotezą opowiedzieli się m.in. Völker Schmidt i Urszula

⁴⁰ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu rodu Awdanów*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 5, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 57-72; T. Kordala, *op. cit.*, s. 233n.

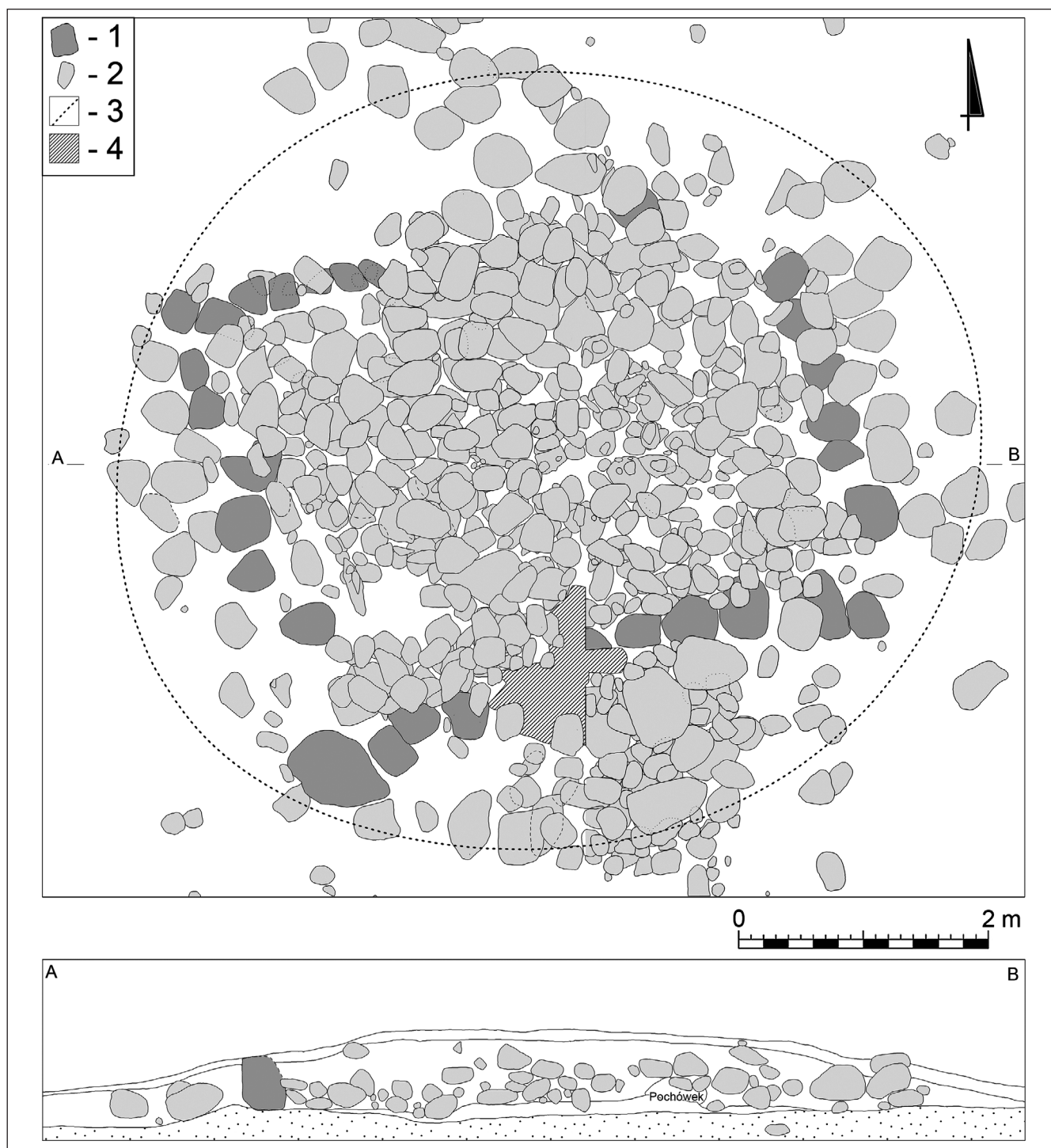
⁴¹ Więcej na ten temat w: M. Dzik, *Przemiany w średniowiecznych...*, s. 629n. Podstawy chronologii oraz nową typologię kurhanów z konstrukcjami kamiennymi przedstawiono w artykule przyjętym do druku w 2011 r. w dotychczas nieopublikowanym 49. tomie czasopisma „Archaeologia Polona” (M. Dzik, *Early medieval barrows in stone constructions in the area between the Central Bug and the Upper Narew rivers*, „Archaeologia Polona”, t. 49, w druku).

⁴² T. Kordala, *op. cit.*, s. 233.

⁴³ M. Dzik, *Early medieval...*

⁴⁴ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, cz. 2, s. 114-115.

⁴⁵ Ł. i J. Okuliczowie, *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciepłymi a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29, 1963, z. 2, s. 114; H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, cz. 2, s. 115.

Ryc. 6. Korzeniówka Mała, pow. siemiatycki, stan. 1-2. Plan i profil konstrukcji typu I w kurhanie nr 1: 1 – kamienie obstawy; 2 – pozostałe kamienie; 3 – granica nasypu; 4 – część nieeksplorowana. Rys. M. Dzik.

Kalinowska⁴⁶. Interpretację różnego rodzaju kurhanowych konstrukcji kamiennych jako środków wzmacniających nasypy podziela z kolei Tatjana Karobuszkina, badaczka wczesnośredniowiecznych kurhanów z białoruskiej części

Pobuża⁴⁷. Według niej, kamienie stosowano również dla dodania nasypom monumentalności.

Teoretycznie interpretacja niektórych elementów konstrukcji kamiennych jako służących wzmocnieniu kurhanów wydaje się sensowna, skoro rzeczywiście zapobiegają one ich rozmywaniu. Trzeba jednak pamiętać, że stabilizująca

⁴⁶ V. Schmidt, *Lieps. Die slawischen Gräberfelder und Kultbauten am Süde des Tollensesees*, Lübsdorf 1992, s. 13-14; U. Kalinowska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Dolicach, woj. szczecińskie, stanowisko 20*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 40, 1994, s. 162-171.

⁴⁷ T. Korobuszkina, *Kurgany Belorusskiego Pobuż'a X-XIII vv.*, Minsk 1993, s. 101.

funkcja kamieni w budowie kopców jest dostrzegana przez archeologów na skutek obserwacji obecnego stanu zachowania kurhanów, poddawanych przecież działaniu czynników atmosferycznych od około 1000 lat. Wydaje się wysoce wątpliwe, aby erozja nasypów ziemnych było na tyle wyraźna i dostrzegana już w czasie użytkowania cmentarzy, że skłoniła ówczesnych do stosowania kamieni przy budowie kolejnych mogił. Warto zwrócić uwagę, że płaszczy lub obstaw brakuje na przykład we wzniesionych z sypkiego piasku kurhanach w Bacikach Bliższych, pow. siemiatycki, stan. 2, są natomiast w nieodległym i podobnie datowanym Klukowie, stan. 1, w mogiłach znacznie trwalszych, gdyż usypanych z piasku gliniastego i gliny⁴⁸. Jeżeli do powstania koncepcji zastosowania płaszczy miało dojść w wyniku wieloletnich obserwacji stanu zachowania mogił, należałoby się spodziewać sytuacji odwrotnej. Bardziej prawdopodobnym motywem jest wykonanie płaszczy lub obstawy dla nadania mogile monumentalności i wyróżnienia jej wśród pozostałych. Co najmniej równie zasadna jest sugerowana w literaturze jego funkcja symboliczna, jako środka zamykającego obszar przeznaczony dla zmarłego. Ta hipoteza wydaje się lepszym wytłumaczeniem w przypadku bruków podnasypowych, niewidocznych po wzniesieniu kopców. Obecnie nie wiemy jednak, czy czynności związane z ułożeniem konstrukcji kamiennej na poziomie podstawy mogiły oraz usypaniem kopca następowały zawsze bezpośrednio po sobie czy też dzielił je dłuższy odcinek czasu. W tym drugim przypadku jest większe prawdopodobieństwo, że zastosowanie bruku podnasypowego miało także znaczenie prestiżowe.

Wskazówką przemawiającą za symboliczną funkcją konstrukcji kamiennej mogłoby być określenie ewentualnych zależności między jej typem a lokalizacją pochówku. W przypadku braku znaczenia symbolicznego należałoby się bowiem spodziewać podobnego umiejscowienia szczątków zmarłych w kurhanach o różnej budowie. W międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi położenie pochówku ciałopalnego zostało określone dla 31 obiektów o znanej budowie nasypów. Konstrukcje kamienne typu I (z brukami podnasypowymi) miało 14 z nich, spośród których w 11 przypadkach szczątki zmarłych znajdowały się pod nasypami, w jednym kości odkryto na różnych poziomach nasypu, dwukrotnie zaś odnotowano pochówki nakurhanowe. Z kolei spośród 17 kurhanów bez bruków na poziomie podstawy, 7 zawierało pochówki podkurhanowe, 5 – nakurhanowe, a w kolejnych pięciu kości odkryto na różnych poziomach nasypów.

⁴⁸ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. 1, Wrocław, s. 50-53; 60-66. Sprawozdania Siergieja Dubinskiego z badań na obu stanowiskach, przeprowadzonych w 1911 r., zostały niedawno opublikowane w: S. Dubinski, *Bibliografija pa arheologii Belarusi i sumeżnyh krain (spadčyna arheolaga)*, oprac. H. Semănčuk, Belostok 2010, s. 261-264, 266, 267. W obu przywołanych pracach cmentarzysko w Klukowie, stan. 1 opisano pod nazwą Cecele.

Podsumowując, pochówki złożone pod nasypami kurhanów odkryto w 79% kurhanów z konstrukcjami typu I oraz w 42% obiektów o innej budowie. Choć więc wystąpiły w mogiłach o różnej konstrukcji, to charakterystyczne są jedynie dla obiektów z konstrukcjami typu I. Jest to przesłanką istnienia jakiejś zależności między obecnością bruku podnasypowego i składaniem pochówku w spągu mogiły, co z kolei może pośrednio wskazywać na symboliczną funkcję bruku. Najbardziej prawdopodobną przyczyną obserwowanej zależności wydaje się być chęć umieszczenia szczątków właśnie w obrębie konstrukcji kamiennej lub pod nią.

Powyższe uwagi pozwalają przyjąć, że najpowszechniejszy w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi rodzaj kurhanowych konstrukcji kamiennych – typ I – miał znaczenie symboliczne. Nasuwa się pytanie, czy jego funkcja była bliższa idei domu dla zmarłego, czy też środka zapobiegającego jego powrotowi do świata żywych? A może miała jeszcze inny cel, obecnie niedostrzegany? Inna rzecz, że w tym samym czasie, nawet w jednej społeczności mogły występować różne motywy konstruowania takich struktur. H. Zoll-Adamikowa zwróciła uwagę, że interpretacja kamieni jako środka apotropaicznego jest bardziej prawdopodobna w odniesieniu do kurhanów z brukami podnasypowymi, ale i z takimi pochówkami⁴⁹. W nich bowiem szczątki zmarłych były fizycznie ograniczone kamieniami, w przeciwieństwie do mogił z pochówkami nakurhanowymi. Jednak umieszczenie pochówku w obrębie samej konstrukcji byłoby zasadne i przy funkcji symbolicznego domu zmarłego. Apotropaiczne znaczenie kamieni użytych w konstrukcji można uznać za szczególnie prawdopodobne w przypadkach, gdy bardzo liczne lub duże głazy zostały umieszczone bezpośrednio na szczątkach zmarłych. Zwyczaj przygniatacia kamieniami, jako sposób na zatrzymanie zmarłego, znajduje bowiem potwierdzenie zarówno w źródłach etnograficznych⁵⁰, jak i archeologicznych⁵¹. W materiale z międzyrzecza Bugu i górnej Narwi wychwycenie przypadków przygnięcia kamieniami kości ludzkich jest o tyle trudne, że w opisach zdecydowanej większości obiektów z dawniejszych badań nie ma informacji na temat budowy samych bruków, sposobu ułożenia kamieni i ich rozmiarów. Z kolei nowsze prace prowadzone były głównie na obiektach już

⁴⁹ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, cz. 2, s. 114.

⁵⁰ Np. W. Jostowa, *Zwyczaje pogrzebowe ludności polskiej Orawy*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 8, 1983, s. 110; J. Kolczyński, *Jeszcze raz o upiorze (wampirze) i strzygoni (strzydze)*, „Etnografia Polska”, t. 47, 2003, z. 1-2, s. 221.

⁵¹ Np. P. Żydok, *Wczesnośredniowieczne pochówki antywampiryczne*, [w:] *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 2004, tab. 2 i 5; A. Reynolds, *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*, Oxford 2009, s. 82-85; L. Gardela, *Zatrzymanie kamieniami? Zachodnio-słowiańskie „groby atypowe” na tle skandynawskich i anglosaskich praktyk funeralnych*, [w:] *Kim jesteś człowiekiem?*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, „Funeralia Lednickie”, t. 13, Poznań 2010, s. 169-192.

częściowo zniszczonych, co także miało wpływ na jakość uzyskanych wiadomości. Istnienia takiego zwyczaju nie stwierdzono w badanych ostatnio kurhanach z Korzeniówki Małej⁵². Jego śladem może być natomiast odkrycie z kurhanu 30 z Puszczy Białowieskiej, stan. „Szczekotowo”⁵³. Pod nasypem tej mogiły, w jej centrum, natrafiono na płytką jamę z kośćmi ciałałpalnymi, nad którą znajdował się płaski kamień o średnicy 1 m. W nasypie natrafiono na jeszcze kilka mniejszych kamieni, jednak prawdopodobnie nie tworzyły one żadnej konstrukcji. Niestety, interpretację znaleziska utrudnia fragmentaryczne rozpoznanie obiektu oraz brak pewności, czy odkryte przepalone kości były ludzkimi.

Nie ma podstaw by uważać, że wśród wczesnośredniowiecznych mieszkańców międzyrzecza Bugu i Narwi poczucie konieczności stosowania środków apotropaicznych przy budowie mogiły było powszechne. Pospolite jest natomiast występowanie konstrukcji kamiennych, przynajmniej typu I. Koncepcja użycia kamieni w budowie kurhanów w powyższym znaczeniu nie znajduje też szerszego umocowania w materiałach z sąsiednich regionów. To właśnie brak wyraźnych dowodów jej istnienia w źródłach archeologicznych i pisanych do czasu wprowadzenia inhumacji legł u podstaw hipotezy H. Zoll-Adamikowej o pojawieniu się wyobrażeń o wydostawaniu się z grobów zmarłych dopiero wraz z wprowadzeniem chrześcijaństwa⁵⁴. Znacznie lepiej uzasadniona źródłowo wydaje się być hipoteza o funkcjonowaniu – także wśród wczesnośredniowiecznych Słowian – idei grobu, jako domu dla zmarłego⁵⁵. Z koncepcją tą łączone są groby typu Alt-Käbelich, datowane od VIII lub IX w., znane głównie ze Słowiańszczyzny północno-zachodniej⁵⁶. Te duże, prostokątne lub owalne jamy

z wypełniskiem zawierającym spaleniznę i węgle drzewne oraz nieliczne, zwykle przepalone kości z kilku szkieletów, stanowią zapewne pozostałości budynków, w których składano szczątki zmarłych⁵⁷. W datowanej na IX-X w. strefie kurhanowej obejmującej między innymi południową Polskę i Pomorze Zachodnie, Białoruś i północną Ukrainę, w bardzo wielu mogiłach natrafiono na pozostałości czworokątnych, drewnianych lub kamiennych konstrukcji, których plan oraz rozmiary odpowiadają budowie ówczesnych domostw⁵⁸. Niekiedy są to odkrycia niezwykle sugestywne, jak w przypadku kurhanu 45 z Lipska, pow. zamojski, w którym natrafiono na czworokątny, spalony obiekt o wymiarach typowych dla wczesnośredniowiecznych chat (długość boku 4,5 m), z paleniskiem w jednym z narożników⁵⁹. Oszacowanie częstotliwości występowania takich drewnianych konstrukcji w grobach nie jest możliwe, bowiem do naszych czasów przetrwały zwykle tylko te, które zostały spalone przed wzniesieniem nad nimi kopca. Wydaje się, że interpretacja tych konstrukcji jako domów zmarłych może iść dwutorowo. Mogły to być miejsca przetrzymywania ciał nieboszczyków przed ostatecznym pochówkiem, w trakcie którego konstrukcje były palone i przykrywane nasypem. W tym ujęciu byłyby to więc tymczasowe domy dla zmarłych. Możliwe także, że spalenie konstrukcji było niezbędne do uczynienia z niej domu dla nieboszczyka w jego niematerialnej postaci, podobnie jak konieczna była kremacja jego ciała. W takim przypadku owa budowla mogła mieć znaczenie wyłącznie symboliczne: albo od uroczystości pogrzebowych, w trakcie których ciało z niej zabierano, a samą konstrukcję niszczone, albo od początku, co znaczy, że na żadnym etapie pogrzebu nie znajdował się tutaj budynek z ciałem zmarłego. W drugim przypadku nie musiał nawet stać w tym miejscu budynek, ale na przykład tylko ogrodzona przestrzeń będąca jego odwzorowaniem.

Więcej wątpliwości może budzić wiązanie konstrukcji kamiennych z ideą domów zmarłych, głównie ze względu na zastosowany materiał. Według V. Schmidta, czworokątne obstawy kamienne znane z kurhanów (ale i grobów płaskich) na Pomorzu, mogły być fundamentem zbudowanych z drewna domów dla zmarłych, wznoszonych przed usypianiem mogiły⁶⁰. Rzeczywiście, znane są fundamenty domostw o identycznym wyglądzie jak obstawy, co przemawia za tą koncepcją⁶¹. Z rejonów bliższych dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu pochodzą natomiast odkrycia świadczące o obstawianiu kamieniami elementów

⁵² M. Dzik, *Korzeniówka Mała, woj. podlaskie. Badania w latach 2009-2010*, „Światowit”, t. 8 (49), fasc. B, 2009-2010, s. 221-222.

⁵³ A. Götz, *Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies*, [w:] *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*, red. E. Stechow, *Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Abteilung der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Supplement*, t. 14, München 1929, s. 532-535.

⁵⁴ H. Zoll-Adamikowa, *Die Jenseitsvorstellungen bei den heidnischen Slawen: Defuncti vivi oder immateriale Seelen?*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 43, 1995, s. 123-126.

⁵⁵ Cf H. Zoll-Adamikowa, *Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 35, 1988, s. 198-200; W. Szymański, *Dom żywych – dom umarłych w kulturze Słowian wczesnego średniowiecza*, [w:] *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, red. J. Libera, A. Zakościelna, Lublin 2004, s. 301-308; J. Sikora, *Grób II z Ostrowitego na tle zagadnienia wczesnośredniowiecznych „domów zmarłych”*, [w:] *Religia ludów Morza Bałtyckiego. Stosunki polsko-duńskie w dziejach, Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, red. M. Bogacki, et al., Toruń 2010, s. 307-312.

⁵⁶ W. Łosiński, *Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowych badań*,

[w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóćka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 474n., ryc. 2; M. Rębkowski, *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Szczecin 2007, s. 98.

⁵⁷ V. Schmidt, *op. cit.*, s. 14-18; Łosiński, *op. cit.*, s. 475, ryc. 1.

⁵⁸ H. Zoll-Adamikowa, *Przyczyny i formy...*, s. 198, mapa 1; eadem, *Wczesnośredniowieczny obrządek...*, s. 86n, ryc. 6.

⁵⁹ W. Szymański, *op. cit.*, przyp. 3.

⁶⁰ V. Schmidt, *op. cit.*, s. 13n.

⁶¹ Ibidem, tabl. VII:b.

drewnianych. W dwóch niedawno zbadanych kurhanach z okolic Kładziewa, pow. sokólski, kamieniami obstawione były czworokątne, spalone konstrukcje drewniane⁶². W kurhanie I w Kornatce, pow. myślenicki, czworokątna obstawa kamienna została wzniesiona w miejscu spalonej wcześniej konstrukcji drewnianej⁶³. Może więc rzeczywiście bruki podnasykowe i obstawy były elementami symbolicznych wyobrażeń domostw, jak już wielokrotnie sugerowano w literaturze?⁶⁴ Wykonane z kamienia, mogły uchodzić w wyobrazeniach ówczesnych za lepszy, bo nieulegający zniszczeniu dom dla zmarłego, zastępujący obiekty z nietrwałego drewna. Za taką interpretacją przemawia często spotykany czworokątny kształt oraz rozmiary tych elementów kamiennych, odpowiadające wspomnianym wyżej konstrukcjom drewnianym. Taki ich kształt jest też najpowszechniej występującym w kurhanach międzyrzecza Bugu i górnej Narwi. Bruki i obstawy podnasykowe byłyby zatem częścią struktury, w której nieboszczyk przebywał w swej niematerialnej postaci. Niewykluczone również, że stanowiły one specyficzny rodzaj fundamentu, podstawy pod ów nowy dom zmarłego, jakim stawał się kurhan.

*

Wyobrażenie grobu jako domu zmarłego jest niezwykle istotną cechą obrzędowości pogrzebowej wczesnośredniowiecznego świata o korzeniach barbarzyńskich. Przejawem tej idei mogą być konstrukcje naśladowujące formę domostw, spotykane na cmentarzyskach z pierwszych stuleci wczesnego średniowiecza na wyspach brytyjskich i w merowińskiej Galii⁶⁵. W taki sposób interpretuje się groby komorowe znane ze Skandynawii, ale też z Europy Środkowej i Wschodniej⁶⁶. Zapewne taka była też funkcja

wspomnianych grobów typu Alt Käbelich, charakterystycznych dla Słowiańszczyzny północno-zachodniej⁶⁷. Śladem przechowywania szczątków w domach zmarłych mogą być – jak domyśla się Wojciech Szymański – przepalone kości odkryte na najstarszych grodziskach słowiańskich⁶⁸. Taka jest wreszcie najbardziej prawdopodobna symbolika części kurhanowych konstrukcji drewnianych i kamiennych o rozmiarach i planie zbliżonym do ówczesnych domostw⁶⁹. Na dowody potwierdzające powszechność tej idei wśród Słowian parokrotnie zwracano już uwagę w literaturze przedmiotu⁷⁰. Dostrzegane różnice w formach wiązanych z nią grobów mogą stanowić po części wynik odmiennego rozumienia takiego domu przez ówczesnych. W jednych regionach mogła uformować się tradycja wznoszenia budynków do przechowywania fizycznych szczątków zmarłych, w innych wystarczało zbudowanie konstrukcji będącej symbolem domostwa, być może na użytek nieboszczyka w jego niematerialnej postaci⁷¹. Pozostałością pierwszych mogą być między innymi obiekty typu Alt Käbelich, ewentualnie szczątki ludzkie odkrywane na wczesnych grodziskach; śladem drugich – niektóre „domopodobne” konstrukcje drewniane i kamienne w kurhanach.

Jeżeli opisana idea była tak rozpowszechniona, to warto zastanowić się, czy może właśnie w niej tkwi źródło, z którego wyrósł także zwyczaj konstruowania grobów w obudowach kamiennych? Z pewnością nie przeczą temu rozmiary oraz kształt tych obiektów. Najstarsze groby w obudowach kamiennych z dorzecza wschodniego odcinka dolnego Bugu mają prostokątną obstawę otaczającą przestrzeń

⁶² A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Wyniki badań archeologicznych kurhanów odkrytych w Kładziewie i na terenie Leśnictwa Szyndziel*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 1, 2005, s. 45-53.

⁶³ H. Zoll-Adamikowa, *Czworokątne konstrukcje drewniane w kurhanach ciepłopalnych z Kornatki, pow. Myślenice*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 10, 1969, s. 144.

⁶⁴ Ł. i J. Okuliczowie, *op. cit.*, s. 114; H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, cz. 2, s. 115; eadem, *Przyczyny i formy...*, s. 198; V. Schmidt, *op. cit.*, s. 13n.; U. Kalinowska, *op. cit.*, s. 171.

⁶⁵ B. Effros, *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*, Berkeley 2003, s. 184-188; H. Williams, *Depicting the Dead: Commemoration Through Cists, Cairns and Symbols in Early Medieval Britain*, „Cambridge Archaeological Journal”, t. 17, 2007, nr 2, s. 155-158.

⁶⁶ Tego rodzaju konstrukcje z terenów państwa wielkomorawskiego zebrał M. Hanuliak, *Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska*, Nitra 2004, s. 81n. Problematykę grobów komorowych znanych z regionów nadbałtyckich oraz Europy Wschodniej szczegółowo omówił ostatnio A. Janowski, *Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea*, [w:] *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009*, red. F. Biermann, et al., „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas”,

t. 60, Langenweissbach 2011, s. 257-267; idem, „*Jeżeli umrze ktoś znaczny z nich, kopią dlań grób podobny do obszernego domu...*“ *Kilka uwag o tzw. grobach komorowych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, red. S. Cygan et al., „Collectio Archaeologica Resso-viensis”, t. 14, Rzeszów-Sanok 2011, s. 385-402; cf też: J. Sikora, *Grób II...*, s. 302-304.

⁶⁷ V. Schmidt, *op. cit.*; W. Łosiński, *op. cit.*; Groby tego typu odnotowano także w Małopolsce (M. Florek, *Uwagi o różnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.)*, [w:] „*In silvis, campis... et urbe*”..., s. 61).

⁶⁸ W. Szymański, *op. cit.*, s. 303-305.

⁶⁹ H. Zoll-Adamikowa, *Przyczyny i formy...*, s. 198-200; eadem, *Wczesnośredniowieczny obrządek...*, s. 86n, ryc. 6.

⁷⁰ Trafne w tej kwestii są spostrzeżenia zawarte w artykułach W. Szymańskiego, *Dom żywych...* i J. Sikory, *Grób II...*

⁷¹ Możliwe, że reminiscencją przedchrześcijańskiego zwyczaju budowy mieszkania dla zmarłego jest – jak sugerowała H. Zoll-Adamikowa (*Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, cz. 2, s. 185-186) – przekaz czeskiego kronikarza Kosmasa, zgodnie z którym książę Brzetysław II (1092-1100) wytypił szereg niechrześcijańskich zwyczajów, w tym stawianie budek na rozdżach, jako miejsc odpoczynku dusz: *Ergo novus dux Bracizlaus (...) scenas, quas ex gentili ritu faciebant, in biviiis et in triviis, quasi ob animarum pausatationem (...) exterminavit* (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, wyd. B. Bretholz, „Monumenta Germaniae Historica”, nova series, t. 2, Berlin 1923, III, 1).

zdecydowanie większą od koniecznej dla pomieszczenia pochówku. Ich długość zewnętrzna dochodzi do 5,2 m, szerokość – do 3,8 m. To samo można powiedzieć o najstarszych, analogicznych obiektach z Mazowsza Północnego, których długość wynosi od 3,8 m do 4,6 m, a szerokość od 2,4 m do 4,0 m⁷². Równie znaczne wymiary i prostokątny, rzadziej owalny kształt mają obiekty z najstarszych cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych na Grodzieńszczyźnie⁷³. Wczesne groby w obudowach kamiennych są w większości mniejsze od kamiennych konstrukcji podkurhanowych, interpretowanych zwykle jako symboliczne domy zmarłych⁷⁴. Ich rozmiary w zupełności jednak odpowiadają wielkościom typowym dla grobów komorowych⁷⁵. Z pewnością są one rezultatem nadania grobom przez ówczesnych nie tylko znaczenia utylitarne jako miejscu na szczątki nieboszczyka, ale też innego – symbolicznego. Podobnie można rozumieć budowanie obstaw; ich obecność nie wynikała z potrzeby oznaczenia miejsca pochówku, do czego nie było przecież konieczne dookolne, często zaskakująco dokładne obstawienie mogiły. Na Mazowszu i w dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu zastosowanie obstaw nie było też manifestacją wyjątkowego znaczenia danej osoby lub rodziny, skoro budowano je w grobach wszystkich członków danej społeczności, zatem i tych gorzej sytuowanych. Śladem dążenia przez część grupy do podniesienia swego prestiżu lub odzwierciedlenia go przez praktyki funeralne mogą być natomiast zróżnicowane rozmiary grobów, a nawet wielkość kamieni użytych w ich obstawach. Wydaje się, że obstawa służyła wyraźnemu oznaczeniu i zamknięciu przestrzeni dla zmarłego. Dlaczego jednak często stosowano w tym celu duże, kilkusetkilogramowe gązdy? Możliwe, że był to efekt dążenia do nadania monumentalności grobom. Niewykluczone też, że obstawa w wyobrazeniach mieszkańców niektórych regionów pełniła podwójną rolę. Z jednej strony była oznaczeniem nowego domu nieboszczyka, z drugiej solidną granicą, której nie miał przekraczać zmarły lub złe duchy mogące mu zaszkodzić. Na prawdopodobieństwo zaistnienia takiej funkcji wskazuje ludowa symbolika kamienia,

jako środka będącego trwałą zaporą przed ingerencją szkodliwych sił⁷⁶.

Podobnie jak w przypadku innych hipotez tłumaczących przyczyny konstruowania grobów w obudowach kamiennych, przeciw proponowanej interpretacji można podnieść argument geograficzny. Wprawdzie przedstawiona koncepcja tłumaczy, dlaczego podobne groby znane są z różnych obszarów wczesnośredniowiecznej Europy, jednak nie wyjaśnia przyczyny ich występowania tylko w niektórych regionach, gdzie do tego często stanowią ledwie ułamek wśród podobnie datowanych grobów z danego terenu. Odpowiedź na to pytanie jest o tyle trudna, że na obserwowany stan mogło złożyć się kilka czynników, z których każdy wymaga drobiazgowej analizy w odniesieniu do konkretnych stanowisk lub ich skupisk. Pierwszym z nich jest geologia. Otóż przed rozpatrzeniem problemu zasięgu występowania tego rodzaju grobów należałoby precyzyjnie określić tereny, na których miały one w ogóle szansę zaistnieć dzięki dostępności kamieni narzutowych. Trudno przecież dziwić się brakowi takich obiektów na obszarach pozbawionych owego surowca, jak choćby na znacznej części Wyżyny Lubelskiej, gdzie występują gleby lessowe, a nawet w niektórych rejonach Równiny Bielskiej oraz wschodniego skraju Wysoczyzny Drohiczyńskiej, gdzie dominują piaski sandrowe. Tam nie tylko nie mogło dojść do powstania koncepcji wykorzystania kamieni w budowie grobów, ale nawet gdyby osiedliła się w owych miejscach ludność wyrosła w tradycji wznoszenia grobów w obudowach kamiennych, to pozostałyby po niej najwyżej konstrukcje drewniane i ziemne. Znacznie trudniejszy do zbadania jest drugi czynnik, związany z ludzką mentalnością. Grupy ludzi wywodzące się z jednej tradycji, ale zamieszkałe w odległych regionach, choć w podobnych warunkach fizjograficznych, mogły na przestrzeni pokoleń wytworzyć zwyczaje posiadające może wspólny mianownik, ale w szczegółach odmienne. Na przykład, na jednych obszarach idea grobu jako domu zmarłego mogła być brana bardziej dosłownie i prowadzić do budowy i wyposażania go na wzór chaty, na innych zaś mogła być wyrażana materialnie zaledwie przez symboliczną konstrukcję przypominającą domostwo. W jednych regionach mogło dojść do zastąpienia w kurhanach obstaw drewnianych kamiennymi, w innych – do użycia ostatniego surowca także dla wypełnienia przestrzeni w obrębie obstawy lub do budowy płaszcza podkreślającego monumentalność nasypu. Do niektórych zmian w obrządku pogrzebowym mogło dochodzić bez związku z kontaktami z ludnością sąsiednich regionów lub właśnie w ich wyniku. Tym być może są spowodowane

⁷² L. Rauhut, *op. cit.*, s. 455.

⁷³ D. Jaskanis, *Materiały z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w miejscowości Podroś koło Wołkowskiej w BSRR*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 337-363; N. Kizûkevič, Ū. Ūrkavec, *Materyaly mogil'nika kalā v. Migova (z dasledavannā Ū. Ādkoŭskaga)*, „Gistaryčna-arhealagiczny zbornik”, t. 22, 2006, s. 154-164.

⁷⁴ Przykładowo, w lewobrzeżnym dorzeczu wschodniego odcinka dolnego Bugu takie założenia odkryte w kurhanach: nr 7 z Czekanowa i nr 24 z Rogowa miały wymiary odpowiednio: 7,3 x 6,5 m oraz około 4,4 x 4,4 m (J. Kalaga, *Ciałopalny obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2006, ryc. 6, 42); w kurhanach 1 i 2 w Dolicach na Pomorzu Zachodnim obstawy czworokątne mierzyły 6,5x5,6-6,8 m oraz 6,0x4,7 m (U. Kalinowska, *op. cit.*, s. 151, 155).

⁷⁵ Cf A. Janowski, *Jeżeli umrze ktoś...*, s. 387-388.

⁷⁶ Etnograficzne przykłady takiego użycia kamieni, choć nie w kontekście pogrzebowym, podaje K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. 1, wyd. 2, Warszawa 1967, s. 323-324. Wspomina między innymi o zwyczaju z zachodniego Polesia, polegającym na kładzeniu kamieni i pokrzyw na oknach chat dla ochrony przed wejściem istoty zwanej kupałą.

Ryc. 7. Drewniana konstrukcja nadgrobną (narub) w rej. kormiańskim, obw. homelskim, na Białorusi. Wg M. Ramanûk 2000, ryc. 116.

także różnice w budowie grobów w obudowach kamiennych, widoczne choćby między Mazowszem a wschodnią częścią dorzecza dolnego Bugu. W porównaniu z obiektami najczęściej interpretowanymi jako domy zmarłych (kurhany z niektórymi konstrukcjami drewnianymi i kamiennymi, groby komorowe lub typu Alt Käbelich) groby w obudowach kamiennych wyróżnia jedna cecha. Mianowicie, w wielu regionach pojawiają się one w okresie, w którym dochodzi do przejścia z kremacji na inhumację, najczęściej wiązanej z chrystianizacją sfery funeralnej. Stan ten nasuwa podstawowe pytanie o przyczynę zaistnienia tych grobów dopiero w okresie chrystianizacji. Odpowiedź na nie wymaga osobnego rozpatrzenia dla każdego z regionów. W jednym bowiem obecność tych grobów mogła wynikać z wymuszenia przez czynniki państwowe zmiany przedchrześcijańskich form organizacji miejsca pochówku, w drugim mogła być rezultatem osadzenia grupy ludności z innego regionu, w trzecim – wynikiem naśladowania przez niektórych mieszkańców zaobserwowanych gdzie indziej, atrakcyjnych form grobów. To, dlaczego tylko w regionach ich liczego występowania idea grobu jako domu dla zmarłego miałaby pozostać popularną w czasach chrześcijańskich jest kolejnym pytaniem, które może nasuwać chronologia grobów w obudowach. Zasięg cmentarzysk z grobami w obudowach wcale nie musi jednak odzwierciedlać zasięgu owej idei, ponieważ być może jest on tylko rezultatem niestosowania kamieni w budowie grobów w innych regionach.

Odkrycie pozostałości konstrukcji podobnej do grobów w obudowach kamiennych, ale wykonanej z drewna, jest najczęściej niewykonalne. Należy liczyć się z tym, że groby zbudowane z kamienia mogły mieć swoje odpowiedniki wzniesione z mniej trwałych surowców. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na obiekty stawiane do połowy XX w. na grobach w białoruskiej części dorzecza Dniepru oraz na Polesiu, określane mianem domów, chatek, narubów (ryc. 7)⁷⁷. Konstrukcje te, wzniesione z najwyżej pięciu rzędów bali łączonych na zrąb, nakrywano deskami położonymi poziomo lub tworzącymi dwuspadowy dach; niekiedy zaopatrywano je również w wycięte w ścianach okienka. Wedle ludowej interpretacji miały one zabezpieczać mogiły przed deszczem i zwierzętami, ale przede wszystkim służyć jako mieszkania dla cieni zmarłych, którym przynoszono strawę i napitki. W opinii niektórych Poleszuców, chaty nieboszczykom należało wznosić, aby nie wracali oni z cmentarza do domów, w których mieszkali za życia. Nie ulega wątpliwości, że wychwycenie takich konstrukcji, będących właśnie domami zmarłych w ich niematerialnym bycie, po upływie setek lat byłoby zwykle niemożliwe. Nie wiemy obecnie, jak dawną była tradycja ich wznoszenia na Polesiu

⁷⁷ A. Spiss, *Katalog wystawy „Oswoić Śmierć”, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 11, 1994, s. 131-132, fot. 6; M. Ramanûk, *Belaruskiâ narodnyâ kryży. Managrafiâ, Vil’na 2000, s. 83-84.**

lub w dorzeczu górnego Dniepru⁷⁸. Jednak sama ich obecność każe wziąć pod uwagę i taką możliwość, że rzeczywista różnica w obrządku pogrzebowym XI-XII w. między Mazowszem i dorzeczem wschodniego odcinka dolnego Bugu a niektórymi z sąsiednich regionów, nie była tak wielka, jak się obecnie wydaje i polegała głównie na użyciu innego surowca w budowie konstrukcji o analogicznej funkcji.

W proponowanym ujęciu groby w obudowach kamiennych byłyby zatem jedną z emanacji idei, odzwierciedlanej

także przez inne formy grobów, wedle której mogła być domem zmarłego. Z tej tradycji wyrósł zwyczaj nadawania tym konstrukcjom dużych rozmiarów i kształtu zbliżonego do planu domostw, a także wyraźnej limitacji przestrzeni dla nieboszczyka przez budowę obstawy. Zróżnicowanie grobów w obudowach, widoczne w aspekcie czasowym i przestrzennym, prawdopodobnie odzwierciedla odmienności w rozumieniu tej idei powstałe w trakcie jej ewolucji w różnym tempie i kierunkach w poszczególnych regionach, a być może także nadawanie jej nowych znaczeń.

Summary

Remarks on function and symbolic meaning of constructions of Early Medieval graves in stone-settings

This paper discusses the issues of the meaning and function of constructions characteristic for so called 'groby w obudowach kamiennych' – early medieval flat boulder-lined graves with cobblestones covering the burials (fig. 1, 4). Burial sites with these kind of cists are quite rare but were discovered in different parts of Europe; in Poland concentrations of them are known from the Mazovia and the basin of the eastern part of the lower Bug river (fig. 2). In the first of the above-mentioned regions, these constructions are dated to the period between the mid 11th century to the beginning of the 13th century. In the second region – from the last third of the 11th century to the mid 14th century.

In the literature of the subject, several explanations of the function of the discussed grave constructions were proposed. They were interpreted as structures buttressing the walls of pit-graves or maybe preventing the burials against animals. According to another hypothesis, the idea

of building such cists arose in the times of Christianization of funeral customs, when inhumation replaced cremation, and stone constructions were meant to stop the deceased from rising. An opposite proposal recognises in these cists the imitation of Jesus Christ's grave, peddled by the Church. In the most recent proposition, the discussed cists are depicted as marks of high social position, popular amongst the elites in emerging states.

In this article arguments defying the abovementioned hypotheses were presented. In light of comparative studies and new data on the genesis of the aforementioned graves in eastern Poland, it seems, that these cists are the emanations of ideas according to which graves are symbolic houses built for the dead. Another probable function (apotropaic, mark of status) might actually have had a secondary meaning, which could be given to these constructions in some regions during the evolution of funeral customs.

Michał Dzik
Rzeszów

⁷⁸ W tym kontekście warto pamiętać o informacji zanotowanej w *Powieści minionych lat*, odnoszącej się do Wiatyczów, Siewierzan, Radymiczów i Krywiczów – a zatem m.in. mieszkańców dorzecza górnego Dniepru – o ustawianiu popielnic ze szczątkami zmarłego „на столпъ” (*Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. 2, *Lavrent'evskaâ letopis'*, Leningrad 1926-1928, kol. 14). Cytowany termin można interpretować na kilka sposobów, a jedną z możliwości jest tłumaczenie go jako niewielkiej, domopodobnej konstrukcji (H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska...*, t. 2, s. 181-184; cf też: V. Schmidt, *op. cit.*, s. 16).